

УДК 811.161.679.8(477.43/44)

Краєвська Г. П.

НОМІНАЦІЯ КАМЕНЮ В ГОВІРКАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ПОДІЛЛЯ

У статті розглянуто назви каменю, які поширені в говірках Центрального Поділля. Репрезентанти поняття “камінь” згруповано за ДО – розмір, міцність, вид, цілісність породи, якість. Простежено функціонування лексеми ‘кам’ін’ у подільській фразеології. Установлено, що більшість із цих фразеологізмів мають негативну семантику.

Ключові слова: *лексика каменярства, центральноподільські говірки, фразеологія.*

В статье рассматриваются названия камня, которые распространены в центральноподольских говорах. Репрезентанты понятия “камень” классифицированы на основе ДО – размер, вид, целостность породы, качество. Описано особенности функционирования лексемы ‘кам’ін’ в подольской фразеологии. Большая часть таких фразеологизмов имеет негативную семантику.

Ключевые слова: *лексика каменотесного ремесла, центральноподольские говоры, фразеология.*

This article is devoted to studying the name of the stone in Central Padilla dialect. The representatives of the concept of “stone” are classified by DO – size, strength, appearance, integrity rock quality. Functioning of the lexeme “кам’ін” has been investigated in Central Padilla phraseology. It has been found that most of them have negative semantics.

Key words: *Central Padilla dialect, vocabulary of quarry work, phraseology.*

Етнографічні дослідження свідчать, що на Поділлі каменярство як вид традиційного ремесла відоме з кінця XVIII – середини XIX століття. Найбільш знаними осередками були села Русава, Дзигів Брід, Бандишівка, Букатинка, Теробовля, Мервинці [6].

Окремі з цих осередків були доволі потужними. Так, за матеріалами досліджень початку XX століття на Поділлі каменярством займалися мешканці 124 населених пунктів, а кількість каменярів становила 911 чоловік. Тільки в селі Русаві Ямпільського повіту каменярством займалося 96 осіб, у селі Букатинці – 46, Бандишівці – 106; Дзиговому Броді – 110, Мервинцях – 27 чоловік [6].

Нині каменяр – професія в селі рідкісна. Технічний прогрес зумовив перехід на автоматизоване добування каменю, хоча з давніх-давен розробку родовищ здійснювали вручну.

Нашу розвідку присвячено вивченню номінації основного об’єкта каменярства – каменю – особливостей номінації предмета та функціонування лексем на його позначення у складі одиниць народної творчості.

Вибір об’єкта дослідження зумовлено тим, що з-поміж різних видів ремесел мову каменярства вивчено найменше. Чимало праць присвячено аналізу гончарської лексики [1], [4], [9]; термінології ковальства [11]; мові деревообробних ремесел [3], [7], ткацтва та прядіння [2], [10], [4], [8]. Лексика каменярства досі не має ґрунтовних досліджень. Існують лише поодинокі студії, що відображають динаміку термінології каменярства в подільських говірках [5].

Джерельною базою слугує лексика каменярства, зібрана автором упродовж 2006–2009 років у говірках Центрального Поділля.

Отже, камінь. Матеріальний об’єкт, що оповитий загадковістю та навіть магічною силою. Він згадується в міфології як те, що існувало задовго до появи людей, у язичницьких релігіях камінь – це місце, на якому приносять жертву (*вівтар, алтар*), у ворожінні його також застосовують як певну енергетичну субстанцію. Камінь був першою зброєю людини, ним орали землю, мололи зерно на муку, на ньому випікали хліб, він дарував вогонь.

Невипадково, що в номінації цього предмета багато варіативності, зокрема в говірках Центрального Поділля.

Лексема ‘кам’ін’ (1–28, 31–66) та її варіант ‘камен’ (29, 30) охоплює весь досліджуваний ареал. Репрезентантам поняття ‘камінь’ характерна реалізація ДО – розмір, міцність, вид, придатність, цілісність породи, якість.

За розміром представлені номени на позначення ‘великого каменя’ : ‘середнього каменя’ : ‘дрібного каменя’.

Маніфестанти семени ‘великий камінь’ диференціюються за формою: ‘велике каміння округлої форми’ : ‘велике каміння неокруглої форми’. Сема ‘велике каміння круглої форми’ представлена лексемами *валун* (8, 26, 30, 31, 34, 40, 56, 64, 65), *кругл’ак* (41). Поняття ‘велике каміння неокруглої форми’ представлено номенами *б’лига* (36), *бу’лига* (11, 13, 17, 28, 38, 58), *бу’лиж* (46), *бу’лижник* (19, 39, 54), *бу’лижн’ік*

(7, 42), *брила* (55), *брила* (66), *бучак* (29, 40), *галиши* (25), *злиба* (23, 30), *кам'їн'уга* (47), *кам'їн'ука* (63), *монол'їт* (41), *скала* (21, 45, 50), *плита* (18). Засвідчено дублетність термінів: *брила* / *булига* (26), *брила* / *скала* (51), *булига* / *бучак* (56), *булига* / *кам'їн'уга* (49), *бучак* / *здорове кам'їн':а* (33), *булига* / *скала* (52), *злиба* / *монол'їт* (27). Засвідчено аналітичні назви, де слова-конкретизатори вказують на розмір предмета *велике кам'їн':а* (44, 15), *здорове кам'їн':а* (6), *здоровий кам'їн'* (20, 43, 53).

Назви 'середнього каменя' репрезентовано номенами *бур'коўка* (50), *буд* (8), *бут* (11, 45, 55), *шашка* (20, 25, 30, 43, 63). Побутують аналітичні терміни, перший компонент яких указує на призначення чи розмір денотата: *дорожн'є кам'їн':а* (34), *середнє кам'їн':а* (38), *середн'є кам'їн':а* (17, 33), *середній кам'їн'* (49), *середн'їй кам'їн'* (7, 16, 21, 36, 42, 61), *середн'їй кам'єн'* (29).

Сема 'дрібний камінь' представлена назвами *грав'їй* (54), *гокол* (56), *кам'їн'чики* (32, 66), *кам'їн'ц'ї* (47, 55), *окол* (11), *рушн'ак* (52), *т'русок* (49), *ш'чебен'* (36, 39, 43), *ш'чеб'їн'* (8, 17, 18, 19, 21, 34, 38, 58, 64), *ш'чеб'онка* (25), *ш'ч'їб'їонка* (7, 16, 20, 50, 57, 62, 63). Засвідчено аналітичні назви: *др'їбний кам'єн'* (29, 30), *др'їбний кам'їн'* (42, 61), *мале кам'їн':а* (15, 44), *маллий кам'їн'* (12, 46, 61), *м'їлке кам'їн':а* (23, 40), *м'їлкий кам'їн'* (45, 51).

За ДО "міцність" виокремлюємо назви 'міцного каменя', що перебувають у семантичній опозиції до репрезентантів семи 'камінь, який легко б'ється'.

Міцність каменя безпосередньо пов'язана з його видом, цей зв'язок у більшості говірок відображений і на номінації. Сема 'міцний камінь' представлена лексемами *грав'їт* (17, 18, 25, 30, 41, 45, 50, 54, 55, 63, 64, 66), *ди'кар* (52), *ди'чак* (49), *д'їкар* (51). Відзначено аналітичні назви *ди'кий кам'їн'* (21), *ди'кий синій кам'їн'* (20), *сивий кам'їн'* (34, 39, 61), *син'їй кам'їн'* (40), *с'їра порода* (56), *скала / за'калена на сонці* (46).

На позначення семи 'камінь, який легко б'ється' фрагментарно репрезентовані терміни виділені за ДО – порода. Номені мотивовані назвами відповідної породи каменя. Так, сема 'камінь, який легко б'ється, значну частину якого складає пісок' маніфестується дериватами *п'їсковик* (46, 52), *п'їш'чаник* (45). 'Камінь, що легко б'ється, значну частину якого складають мушлі' представлено номеном з основою *ракуш-*: *ракушн'ак* (20, 52, 66). На позначення 'каменя, що легко б'ється, значну частину якого складає вапно' засвідчено деривати *вапн'ак* (20, 51), *їзв'їсн'ак* (26) та аналітичні назви *вапн'ак'овий кам'їн'* (52), *їзв'їст'ковий м'рамур* (61). Сема 'камінь, що легко б'ється, значну частину якого складає крейда' номінується лексемою *о'пока* (44). Засвідчено назви 'каменя, що легко б'ється', недиференційовані щодо виду породи, *грузн'ак* (34), *м'їагка порода* (3, 56).

Представлені репрезентанти маніфестують різновиди якісного каменя. Для номінації 'неякісного каменя' поодиноким представлено аналітичний термін *траф'не кам'їн':а* (56).

Широко представлені в говірках назви 'верхнього непридатного для добування шару каменя', що перебувають в опозиції до семи 'очищений від верхнього шару камінь, що придатний для добування'. Сема 'верхній непридатний для добування шар каменя' маніфестується максимально лексично здиференційовано: *їск'риша* (3, 8, 13, 44), *жерст'ва* (7, 16, 17, 31, 33, 36, 39, 40, 63, 66), *жерст'в'ак* (64), *жорст'ва* (42), *куму'шина* (50), *мусор* (21), *рих'л'ак* (41), *р'їна* (26), *р'їн'* (25, 45, 49, 52), *р'їнта* (47), *ск'рижа* (23), *ск'риша* (27, 38, 54, 58). Відзначено дублетність термінів *верхн'ак / їск'риша* (11), *їск'риша / шлак* (12), *груз / жерст'ва* (30), *жерст'ва / порохн'а* (29). Інший елемент семантичної опозиції репрезентується аналітичними номенами, де слова-конкретизатори вказують на якісну ознаку реалії *матер'їал'на скала* (27), *ха'рошиї кам'їн'* (7), *хо'рошиї кам'їн'* (58), *чистий кам'їн'* (11).

'Невеликі частини каміння, що залишились після виготовлення виробу' представлені термінами *в'їдходи* (23), *гокол* (56), *окол* (58), *с'калки* (27), *т'русок* (49). Поодиноким маніфестанти диференціюються залежно від виду породи – 'залишки ватняка': 'залишки граніту', відповідно *груз*: *от'с'єв* (30).

За цілісністю породи диференціюються репрезентанти сем: 'камінь, що залягає цілісно': 'камінь, що залягає пластами'. Маніфестанти семантичної опозиції представлені складними назвами: *одно'їл'ний кам'їн'*: 'кам'їн' пластами' (6).

Чимало представленої лексики закарбувалось у прислів'ях, приказках, оповідках, переказах, народних піснях. Так, лексема *камінь* та деякі її варіанти ввійшли до складу багатьох фразеологізмів, об'єднаних фразеотематичною групою "Людина".

Фразеотематична група "Людина" представлена фразеосемантичними полями: "Розумові властивості людини", "Фізичний стан людини", "Моральні якості людини".

Фразеосемантичне поле "Розумові властивості людини" маніфестовано фразеомою, що репрезентує наявність *розуму* або його відсутність: *до т'воїй голови не до'ходить йак до кам'єн':а* (52).

Фразеосемантичне поле "Фізичний стан людини" виокремлено за ознаками: **побажання хвороби** (фізичних вад); **мовчазний**. Значення **побажання хвороби** (фізичних вад) маніфестують фраземи: *шоб с'їу'камнем* (6); *кам'єнем с'їсти* (6); *шоб стау'камнем* (6); *кам'єнем л'аг'ти* (6). Семантику **мовчазний** спостерігаємо на прикладі фразеологізму *кам'їн'ц'їу'в рот наб'рау* (8).

Фразеосемантичне поле "Моральні якості людини" охоплює фраземи на позначення **байдужості, суму**. **Байдужість**: *кам'їане с'єрце* (12, 27, 33, 43, 44, 49); *кам'їанна ду'ша* (43, 51, 66). **Сум**: *кам'їн'на ду'ш'ї* (44).

Фразеотематична група “Процеси, стани” тісно пов’язана з фразеотематичною групою “Людина”, оскільки в діях чи станах, що влучно відображають фрази, представлені моральні якості людей: **злитися, ображатися, намовляти, адаптуватися, бути наполегливим, ледачкуватим. Злитися, ображатися** – *'держи 'кам'ін' за 'пазухо'їу* (6); *три'має 'кам'ін' за 'пазухо'їу* (44); *за 'пазухо'їу 'кам'ін' 'носе* (26, 46); *'носе 'кам'ін' за 'пазухо'їу* (49); *з 'каменем за 'пазухо'їу* (51). **Адаптуватися:** *'кам'ін' на 'м'ісц'і оброс'тайе* (35). **Намовляти:** *ки'дає 'кам'ін' у м'їй го'род* (30). **Наполегливість:** *во'да 'кам'ін' 'точе* (44). **Ледачкуватість:** *ле'дачїй йак тої 'кам'ін'* (26); *п'їд ле'жачїй 'кам'ін' во'да не те'че* (8, 13).

У легендах, казках лексема *закам'яніти* асоціюється зі смертю. У деяких народних казках *камінь* є місцем переходу до підземелля, потойбічного світу, тому не випадково, що більшість із представлених фразеологізмів мають негативну семантику.

Отже, номени на позначення видів каменя здиференційовано за різними ознакам: величина, міцність, форма, структура тощо. Чимало лексик широко представлено в говірках Центрального Поділля, що не залежить від місця локалізації ремесел, пов’язаних із добуванням й обробкою каменя, – це загальновідомі номени: *'кам'ін', бу'лига, гра'н'їт* тощо. Однак окремі лексеми, що притаманні словнику майстрів, зокрема на позначення особливостей залягання каменю, шарів каменю, відомі лише в місцях його добування. Тому є очевидним, що поширення спеціальної лексики каменяряства, зокрема назв матеріалу, тісно пов’язане з позалінгвістичними чинниками, як-от: осередки ремесла, сировинна база. Несистемне представлення термінології каменяряства зумовлено архаїзацією цього виду виробництва як народного, хоча в минулому на Поділлі ремесло було поширеним. На сьогодні маємо справу з фрагментарним відображенням номнів, а деякі семи лексично реалізовані лише в одній говірці.

Література:

1. Бережняк В. М. Гончарська лексика східнополіського діалекту : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / В. М. Бережняк ; Український держ. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 1996. – 23 с.
2. Бескишкіна М. Т. Лексика и фразеология коноплеводства, прядения и ткачества украинских говоров северо-восточных районов Сумской области : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 “Украинский язык” / М. Т. Бескишкіна ; Харьковский ордена Трудового Красного Знамени гос. ун-т им. А. М. Горького. – Полтава, 1965. – 20 с.
3. Герман К. Ф. Семантичні типи та способи утворення лексики різьбярства в східнокарпатських говірках української мови / К. Ф. Герман // Культура та побут населення Українських Карпат : матеріали Респ. наукової конференції, присв. 50-річчю утворення СРСР : [тези доповідей]. – Ужгород, 1972. – С. 121–123.
4. Дзендзелівський Й. О. Термінологія, пов’язана з ткацьким станком у говірках Закарпатської області / Й. О. Дзендзелівський // Доповіді та повідомлення. – 1957. – Вип. 1. – С. 77–80.
5. Краєвська Г. П. Из студий над виробничою лексикою подільського діалекту: минуле і сучасне каменоломного промислу. / Г. П. Краєвська // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : [зб. наук. праць]. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – Вип. 3, кн. 2. – С. 115–120.
6. Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 468–469.
7. Никончук М. В. Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов’янських мов / В. М. Никончук, О. М. Никончук. – К. : Наукова думка, 1990. – 291 с.
8. Ніколаєнко І. О. Структура і ареальна характеристика лексики традиційного ткацтва в українських східнословобожанських говірках : дис. на здобуття наук ступеня д. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Ірина Олександрівна Ніколаєнко ; НАН України, Інститут української мови. – К, 2000. – 545 с.
9. Спанатій Л. С. З діалектної лексики українських гончарів / Л. С. Спанатій // Українське мовознавство. – 1988. – Вип. 15. – С. 86–90.
10. Терешко Л. С. Термінологія прядіння в українських говірках Одещини / Л. С. Терешко // Українська діалектологія і ономастика. – К. : Наукова думка, 1964. – С. 95–107.
11. Терновська Т. П. Назви ковальського інструмента в говорах української мови / Т. П. Терновська // Мовознавство. – 1980. – № 6. – С. 66–73.

Перелік обстежених населених пунктів:

1. Громадське Літинського р-н.
2. Багринівці Літинський р-н.
3. Лука-Барська Барський р-н.
4. Жигалівка Калинівський р-н.
5. Іванів Калинівський р-н.
6. Кам’яногірка Калинівський р-н.
7. Микулинці Літинський р-н.
8. Майдан Вінницький р-н.
9. Медвеже Вушко Вінницький р-н.
10. Щітки Вінницький р-н.
11. Котюжинці Калинівський р-н.
12. Брицьке Липовецький р-н.
13. Писарівка Вінницький р-н.
14. Обідне Немирівський р-н.
15. Вербівка Липовецький р-н.
16. Скала Оратівський р-н.
17. Лопатинка Оратівський р-н.
18. Комарівка Барський р-н.
19. Журавлівка Барський р-н.
20. Котюжани Муровано-Куриловецький р-н.
21. Вербоваць Муровано-Куриловецький р-н.
22. Біляківці Жмеринський р-н.
23. Потоки Жмеринський р-н.
24. Кам’яногірка Жмеринський р-н.
25. Кукавка Могилів-Подільський р-н.
26. Хоменки Шаргородський р-н.
27. Гнівань Тиврівський р-н.
28. Пилява Тиврівський р-н.
29. Мухівці Немирівський р-н.
30. Рахни Лісові Шаргородський р-н.
31. Торків Тульчинський р-н.
32. Дубовець Немирівський р-н.
33. Чуків Немирівський р-н.
34. Кле-

бань Тульчинський р-н. 35. Воловодівка Немирівський р-н. 36. Василівка Ілінецький р-н. 37. Красеньке Ілінецький р-н. 38. Ометинці Немирівський р-н. 39. Зяньківці Немирівський р-н. 40. Кунка Гайсинський р-н. 41. Бубнівка Гайсинський р-н. 42. Гранів Гайсинський р-н. 43. Кивачівка Теплицький р-н. 44. Яришів Могилів-Подільський р-н. 45. Гонтівка Чернівецький р-н. 46. Буша Ямпільський р-н. 47. Русава Ямпільський р-н. 48. Саїнка Чернівецький р-н. 49. Стіна Томашпільський р-н. 50. Вільшанка Крижопільський р-н. 51. Велика Кісниця Ямпільський р-н. 52. Болган Піщанський р-н. 53. Журавлівка Тульчинський р-н. 54. Заболотне Крижопільський р-н. 55. Капустяни Тростянецький р-н. 56. Ободівка Тростянецький р-н. 57. Гонорівка Піщанський р-н. 58. Оляниця Тростянецький р-н. 59. Тростянчик Тростянецький р-н. 60. Баланівка Бершачський р-н. 61. Червона Гребля Чечельницький р-н. 62. Тартак Чечельницький р-н. 63. Мала Мочулка Теплицький р-н. 64. Пологи Теплицький р-н. 65. Поташня Бершачський р-н. 66. Димівка Чечільницький р-н.